

Прилози познавању српске средњовековне материјалне културе

МЛАЂАН ЦУЊАК

Поводом налаза бронзаног топа у турској кули бр. 2
у Смедеревској тврђави

Смедеревску тврђаву подигао је деспот Ђурађ Бранковић 1430. године с намером да у њу смести престоницу српске земље после губитка Београда 1427. године. Тачно време градње Малог града Смедеревске тврђаве види се из натписа на Деспотовој кули.¹ Према А. Дероку, Велики град је могао бити саграђен између 1430. и 1439. године², мада је сигурно да је на том простору било грађевинских подухвата између 1444. до 1453. године, када су изграђене топовске платформе. Сасвим је вероватно да је Смедерево приликом турске опсаде брањено артиљеријом.

Према досадашњим резултатима истраживања, уочено је да је град подигнут за одбрану од хладног оружја. Пошто је средином XV века превладала употреба ватреног оружја, стара утврђења прилагођавана су новим условима ратовања. Пошто су освојили Смедерево, Турци су били присиљени да бране град од напада Мађара и Срба из Угарске. Таквих заједничких напада било је више, један од познатијих је организовао Вук Гргуровић 1476. године. Том приликом град није био заузет, али је варош спаљена.³

Поучени овим примером, Турци су до 1480. године опасали град мањим зидом са топовским отворима и политоналним топовским кулама на угловима.

Полигонална топовска кула на ушћу Језаве у Дунав саграђена је од камених блокова порушене сакралне грађевине, највероватније Благовештењске цркве, да би се бранио приступ граду са Дунава, посебно у зимском периоду када је залеђени Дунав губио своју природну одбрамбену функцију.

Археолошка истраживања унутрашњег простора полигоналне куле бр. 2 завршена су 1980. године, тј. онда када се наишло на патос. Резултати ових истраживања биће објављени. Да би се извршила санација куле било је неопходно установити дебљину пода и зато је поред југоисточног топовског отвора постављена сонда 1 x 1 метар. Том приликом утврђено је да је под дебео око 15 сантиметара, а да је испод њега роштиљсистем камених контраграда.⁴ Ради бољег сагледавања поменутих контраграда скинут је патос по целој површини унутрашњег простора. У простору топовских отвора ова конструкција била је нешто нижа. Приликом чишћења ових отвора нађено је доста камених ђулади мањег и већег ка-

либра, а у западном и северном отвору наишло се и на гвоздене кугле мањег пречника.

У западном топовском отвору полигоналне куле бр. 2 нађен је бронзани топ, изједна ливен, са кружним ојачањима на устима цеви (сл. 1). Поред наведена два прстенаста ојачања, топ има иста ојачања по средишњем делу тела. На прстенастим ојачањима налазе се линеарна кружна удубљења. Дужина топа износи 69 cm, дебљина зидова 2 cm, пречник унутрашњег отвора је 8,5 cm. На првом и трећем пољу налазе се две перфориране четвртасте апликације 5 x 5 cm, које су служиле за причвршћивање топа за дрвено постоље (цртеж 8). С леве стране цеви нађено је више металних окува којим је причвршћивана цев за дрвено постоље (сл. 7), временом иструлело. У цеви топа нађена је гвоздена кугла (сл. 6).

¹ О Смедеревској тврђави постоји обимна литература, а у периоду између два рата публикована је монографија посвећена петстогодишњици тврђаве: П. Поповић, *Споменица петстогодишњице Смедеревског града деспота Ђурађа Бранковића*, Београд 1930; А. Дероко, *Смедеревски град*, Старинар Н.С. II (1951); А. Дероко — Сл. Ненадовић, *Смедеревски град*, Испитивања 1956. године, Старинар Н.С. VII—VIII (1956—57); Сл. Ненадовић, *Уређење Смедеревског града*, Саопштења 1 (1956); А. Дероко — И. Здравковић, *Заштита остатака дворца деспота Ђурађа у Смедеревском граду*, Зборник заштите споменика културе IX (1958); И. Здравковић — А. Дероко, *Конзерваторскоиспитивачки радови у Маломе граду Смедеревске тврђаве 1958. године*, Зборник заштите споменика културе X (1959); D. Pribaković, *Neki novi momenti u istraživanju Malog grada*, Весник Војног музеја 8—9 (1963); Ј. Нешковић, *Смедеревски град, архитектура и урбанизам* (1965); Ј. Нешковић, *Тврђаве ослобођене од Турака — Смедерево, Шабац, Кладово, Ужице, Соко*, Симпозијум Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867, Београд 1970.

² А. Дероко, Старинар II, 65.

³ М. Динић, АСН, Централна Србија 56.

⁴ С обзиром да је кула постављена на подводном земљишту, градитељи су решили поменути проблем каменим контраградама са дрвеном арматуром која је временом иструлила тако да су само остада празна ребраста удубљења. Дрвена арматура имала је за циљ да спречи повијање камених греда нагоре (ка централном делу) услед притиска зидова на крајеве. Оваквим начином средњовековни градитељи су извршили санацију подводног терена. Ребраста удубљења била су попуњена дрвеним гредама, што је закључено на основу пронађених гвоздених клинова. Они су били вертикално побијени у греде чија је дебљина износила око 70 cm.

Са спољне стране, одмах поред правоугаоне дршке за причвршћивање цеви за дрвено постоље, налази се сумарно урезана стрелица. Других украса на топу нема (слика 5).

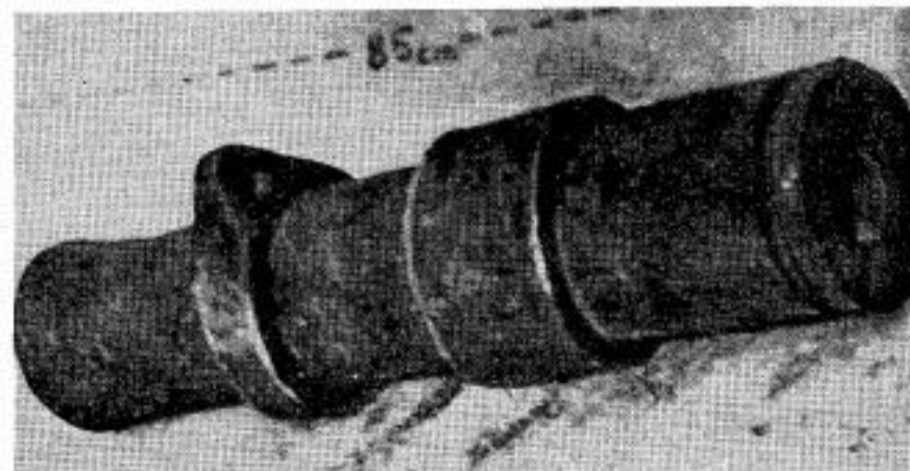
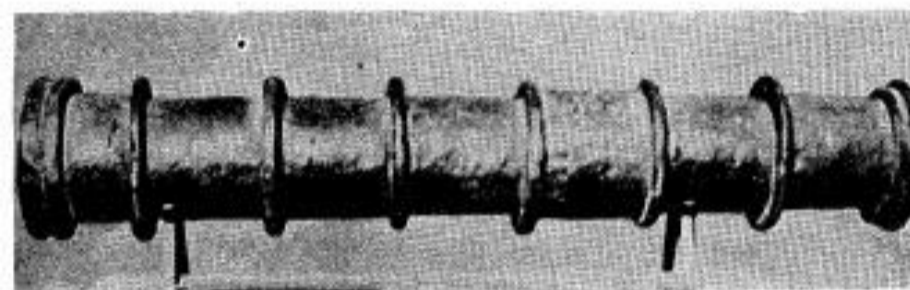
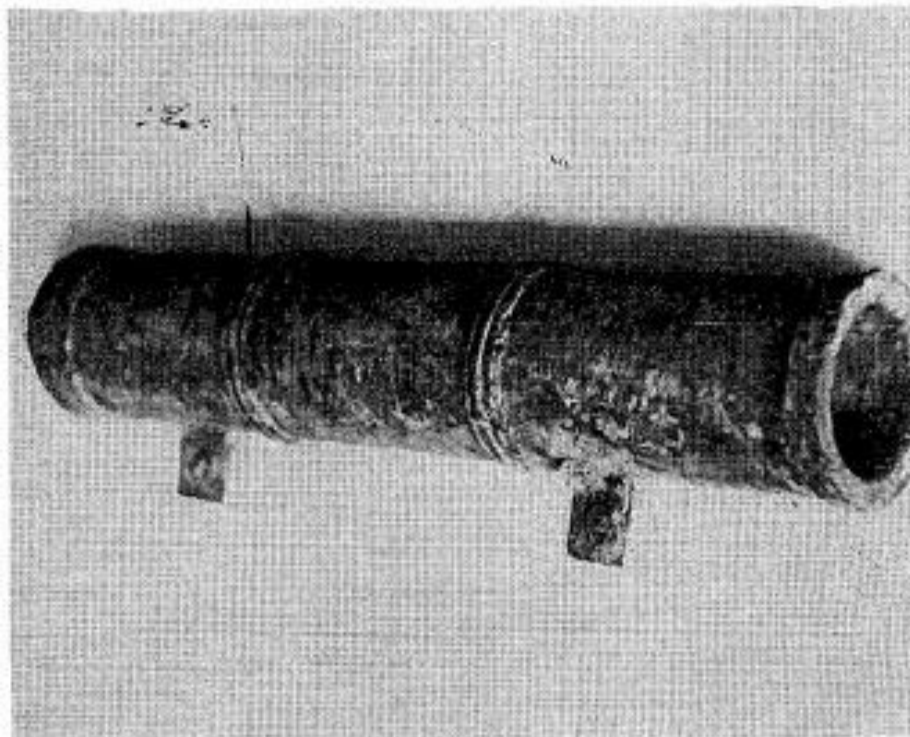
Досад пронађени топови могу се издвојити у две основне групе: топови у првој групи имају отвор само с једне стране, одакле су пуњени барутом и набијано камено ђуле, а у другој групи имају отворе с обе стране цеви и посебан додатак за барутно пуњење.

Појава топова у средњовековном наоружању изазвала је разне контраверзе. Једна група научника сматра да су се почели користити почетком XV века, док турски хроничари помињу нагли успон артиљерије после косовске битке. Проучавајући турске изворе, Г. Елезовић је дошао до закључка да су Срби употребљавали топове у боју на Косову, а да се у првој половини XV века осећа нагли успон артиљерије, нарочито опсадних топова, док се средином XV века почињу употребљавати одбрамбени топови мањег калибра, а већег домета, што је повећавало њихову одбрамбену моћ.⁵

Према досадашњим резултатима научних истраживања није довољно расветљено основно питање — када је у наоружање средњовековне Србије уведено ватрено оружје. Кад је реч о топовима, на основу индиректних историјских података може се закључити да је ватрено оружје коришћено у Србији између 1382. и 1386. године.

Први податак о употреби топова у Србији потиче од М. Орбина, а везан је за кнеза Лазара, који је опседајући Николу Алтомановића у Ужицу, године 1373, тукао град различитим средствима, нарочито огњем.⁶

Други податак о употреби топова везан је такође за кнеза Лазара, који је приликом опсаде града Голупца користио топове. Међутим, 13. септембра 1386. кнез Лазар је склопио уговор са Милашем Радославићем, по коме се овај обавезује да дође у Србију и да годину дана израђује топове за цара (*de arte balistariorum et bombardarum*).⁷ Појава кројача у овом уговору указује да је пре септембра 1386. године Србија поседовала топове, јер за сада није јасно која би била улога кројача у овом послу сем ако није имао задатак да конопима и штављеном кожом омота цев да би се заштитила од кише и рђе. Пошто су дубровачки мајстори који су се бавили израдом бомбарди били истовремено и руковаоци топовима, то је узимање Милаша Радославића још један доказ да је Србија већ имала топове, тј. ватрено оружје.

Сл. 1. Бронзани ливени топ из турске куле бр. 2, Смедерево

Сл. 2. Топ из Почитеља, Земаљски музеј у Сарајеву

Сл. 3. Топ из Самобора у Босни, Војни музеј у Београду

Fig. 1. Canon en bronze, découvert dans la Tour turque n° 2, Smederevo

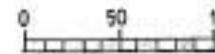
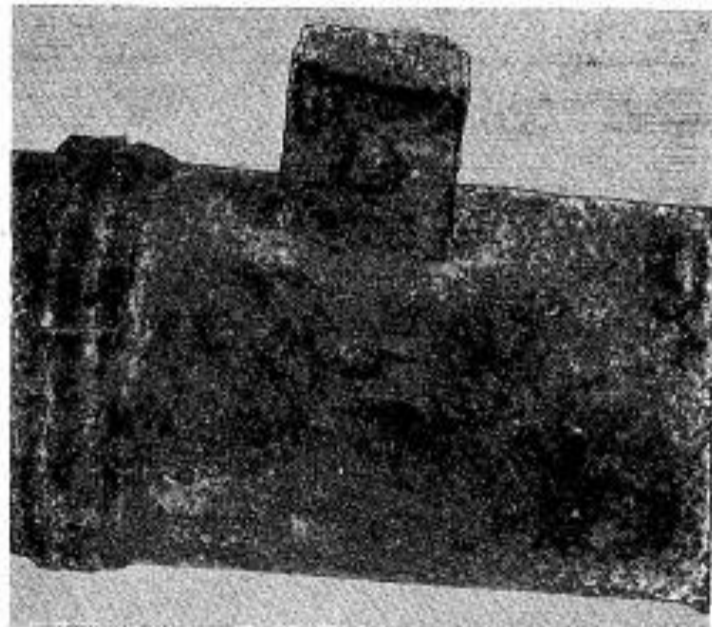
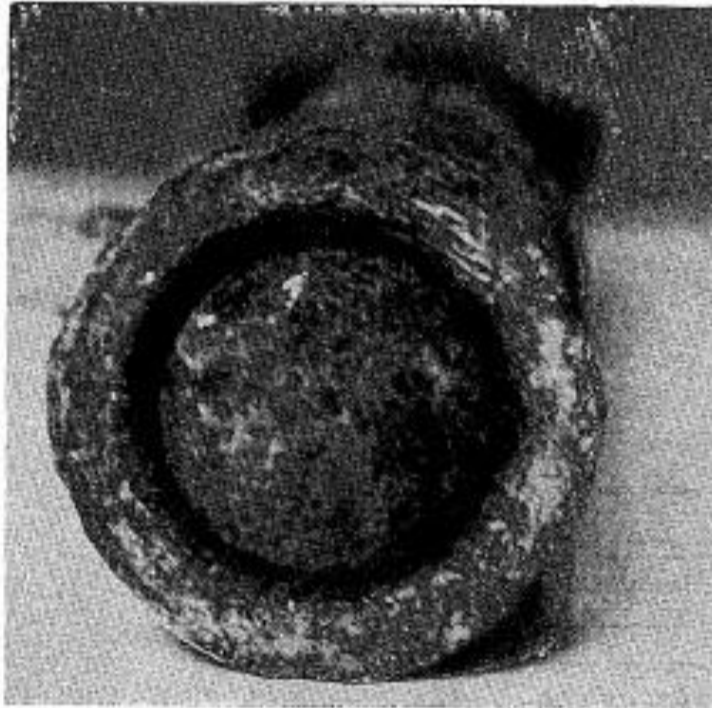
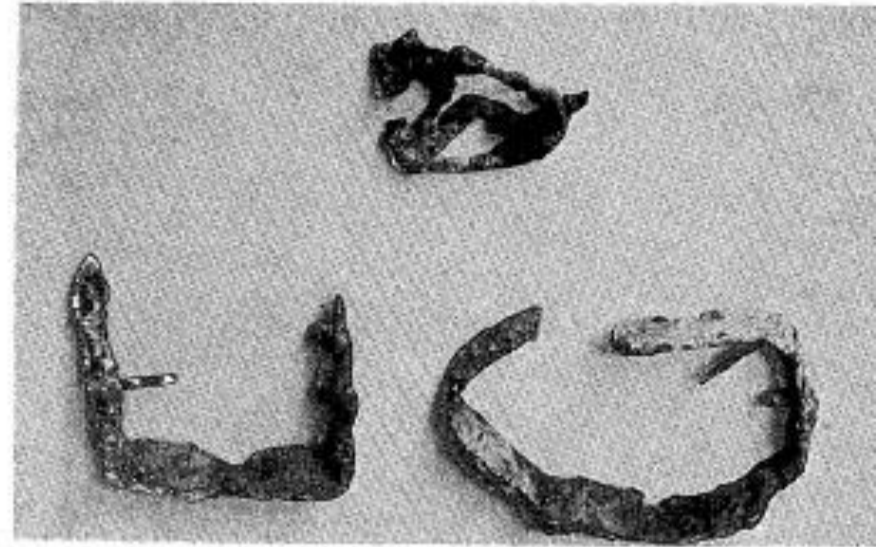
Fig. 2. Canon de Počitelj, Musée national de Sarajevo

Fig. 3. Canon de Samobor, en Bosnie, Musée militaire de Belgrade

⁵ Г. Елезовић, *Огледало света или историја Мехмеда Неурија*, Београд 1957, 61—66.

⁶ М. Orbini, *Il Regno de gli Slavi*, Pesaro 1601, 284.

⁷ М. Динић, *Прилози за историју ватреног оружја*, Глас СКА CLXI (Београд 1934) 83—84.

Сл. 4. Турски бронзани топови са острва Родоса, Германски музеј — фото А.Д.
 Сл. 5. Детал топа са стрелицом из Турске куле бр. 2, Смедерево
 Сл. 6. Смедеревски топ са гвозденим булетом
 Сл. 7. Гвоздени окови нађени поред топа
 Сл. 8. Цртеж топа из Смедерева

Fig. 4. Canon en bronze turcs provenant de l'île de Rhodos, Musée germanique, Nuremberg, photo A.D.
 Fig. 5. Canon muni de flèche, Tour turque n° 2, Smederevo
 Fig. 6. Canon de Smederevo chargé d'un boulet de canon
 Fig. 7. Ferrure trouvée près du canon
 Fig. 8. Dessin du canon de Smederevo

Према сведочењу турског хроничара Нешрије⁸, и анонимног калуђера из Раванице (1392/8), као савременик догађаја на пољу Косову (1389) говори: „Људи су викали, коњи врискали а оружје звекетало, стреле су летеле заклањајући сунце. Трескали су ватрени тресци, земља је веома бучала. Ваздух је грмео и као мрачним димом обавијао и док су војске једна на другу нападале оружје је сјало и земљу обасјавало.”⁹ Опис овог калуђера сачуван је у рукопису А. Вукомановића из XVII века. Овај прворазредни српски извор потврђује веродостојност Нешријевог сведочења да су и „неверници” имали топ „гласа као гром”, који је изазивао грмљавину. Ова два извора у јасној мери говоре да су Срби у бици на Косову 1389. год. употребљавали ватрено оружје, тј. топове.¹⁰

Поменути „српски” топови из времена пре косовске трагедије вероватно су били слични топовима из западне Европе или онима из Тепчића код Купреса, Почитеља (сл. 2) и Самобора на Дрини (сл. 3). После косовске битке, српски деспоти Стеван Лазаревић и деспот Ђурађ Бранковић наставили су да израђују и користе топове. За деспота Стевана Лазаревића везан је податак како је 1426. године испред Сребренице од Босанаца отео један топ, који се може поистоветити с топом који је видео Бертрандон де ла Брокијер, у Београду.¹¹

За Бурђа су везане вести из Дубровачког архива да је набављао веће количине барута, а 1448. године добио је дозволу да у Дубровнику набави 6 топова.¹² У Дубровачком архиву налазимо доста доказа да су куповани барут, прах и шалитра, а само једанпут поменута је набавка топова, што би могло да значи да су они ливени негде у Деспотовини.

Нешто више података о употреби ватреног оружја налазимо у вези са борбама око Голупца 1428, Манасије 1438, Смедерева 1439. и Београда 1440. године.¹³

Очигледно је да је Србија у првој половини XV века наставила са употребом топова, који су се, према сведочењу Константина Филозофа, звали праште. Иако се о топовима из овог периода мало зна, они су ипак морали имати широку примену.

Деспот Стеван Лазаревић је после битке код Ангоре, 1402. године, увео регуларну војску која је била под његовом контролом и налазила се по утврђењима. Та војска је имала ватрено оружје, тј. топове. У то време у Србији је било доста великих и значајних утврђења, као и много градова и утврђених кула, што значи да је деспот морао имати велики број топова.

За сада се зна да су два топа била у тврђави рудника Сребреница 1425. године, док је на Новом Брду било три велика и пет малих топова. Према турском хроничару Дурсунбегу, у Смедеревској тврђави налазили су се поред

топова и мерзери. Топове је имао и поглавар православне цркве: „поклисару господину патријарху Склавиније дубровачка влада поклонила је десет либара барута за бомбарде”.¹⁴ Чињеница је, а то су потврдила и археолошка ископавања Малог града Смедеревске тврђаве, да су Турци 1439. године тукли Смедерево топовима. Муратов наследник Мехмед II је већу пажњу посвећивао артиљерији. Поузвано се зна да је топовима тукао и заузео градове Островицу, Борач и Ново Брдо¹⁵, као и да су браниоци Смедерева 1456. године били снабдевени топовима.¹⁶ За нападе на поменуте градове Турци су лили ватрено оружје у Крушевцу.¹⁷

Из наведених примера произлази да је већ у првим деценијама XV века Србија располагала топовима великог калибра, као и Европа тога доба. Приликом археолошких истраживања Београдске тврђаве нађен је топ, који припада Музеју града Београда, а датован је у XV век.¹⁸ Старија варијанта ливеног топа откривена је у тврђави Маглај у Босни. Досад поменути топови прављени су од гвожђа, тек крајем XV века превлађују бронзани топови. Ливење топова прво су усавршили звоноливци, који су лили бронзане топове из техничких разлога, јер је тачка топљења бронзе доста нижа од тачке топљења гвожђа.

Засад постоје индиције да су први бронзани топови ливени у дубровачкој ливници.¹⁹ Из ове ливнице вероватно потиче и топ који је пронађен код Самобора на Дрини.

Услови под којима је нађен топ у Малом граду не омогућавају његово датовање; само место налаза говори да је топ био у употреби крајем XV века.²⁰ Аналогни налази са острва Родоса²¹ (сл. 4) дају нешто више елемената за временско одређење овог примерка. Родопски топови су из времена Мехмеда Освајача.²²

Наш примерак је малог калибра и имао је специфичну намену: постављен је у одбрамбене сврхе, да би спречио прилазак шајки с „оне” стране Дунава. Био је постављен тако да је отвор цеви био окренут ка северозападу, тј. према Дунаву, јер из тог правца претила је опасност од напада Срба из Угарске. Топови великог калибра имали су кратак домет зрна, за разлику од малих топова чији је домет знатно већи, али са доста мањим разорним дејством.

Турци после заузимања Смедерева нису заборавили нападе Срба, а желећи да се обезбеде и осујете будуће нападе, у водене куле поставили су топове малог калибра.

За датовање овог примерка могу послужити специјално грађени топовски отвори на спољним бедемима Малог и Великог града, као и полигоналне куле на угловима Смедеревске тврђаве. Куле су рађене од камених блакова неког сакралног објекта који је порушен по заузећу Смедерева, што значи да су подигнуте

између 1459. и 1480. године. Последња година означава почетак употребе овог топа у поменутој кули, али не и годину његовог настанка. Топ је вероватно производ дубровачких ливница, а у Смедерево је доспео трговачким путем. Турци су крајем прве половине XV века израђивали топове великог калибра, које најпре употребљавају приликом опсаде Цариграда, затим Смедерева и Београда. У другој половини XV века, у складу са војно-стратегијском политиком, Турци почињу да лију топове мањег калибра. Они су стављали ознаке не само на своје топове већ су и са заплењених скидали ознаке и накнадно урезивали своје. То се догодило са топом који је излио Иван Рабљанин.²³ На нашем топу нема никаквих турских ознака, каб ни на ручном топу пронађеном у Малом граду Смедеревске тврђаве.²⁴ Топ је нађен у остави заједно са пушкама кукачама на којима је био утиснут турски знак, пошто потичу из турских ливница, али на топу се није могла уочити ознака на основу које би се могло закључити да је турски производ. У прилог томе иде и чињеница да су Турци полагали већу пажњу на лако ватрено оружје. Крајем XV и почетком XVI века Турци почињу снабдевати поједине тврђаве топовима малог калибра, а у неким тврђавама почињу и да их лију. Једна од таквих тврђава био је и Смедеревски град, о чему сведоче писани извори и откривена барутана у Малом граду.

Ако се имају у виду изнете чињенице, може се закључити да употреба топова у одбрамбеном систему средњовековних тврђава средином XV века добија примарну улогу, и да су они ливени за гађање удаљених циљева. Наш примерак је производ домаће радионице, било дубровачке, било неке ливнице везане за Рудник и Кучајну. Расположиви подаци ипак упућују више на Дубровник. Будућа ископавања Великог града Смедеревске тврђаве даће доста нових података, који ће вероватно расветлити проблем употребе ватреног оружја у самој Смедеревској тврђави, као и о његовој продукцији уопште.

⁸ Г. Елезовић, *Бој на Косову у историји Мехмеда Нешрија*, Братство (1940) 31; А. Дероко, *Најстарије ватрено оружје у средњовековној Србији*, Глас СКА ССXLVI (Београд 1961) 18—19.

⁹ А. Вукомановић, *О кнезу Лазару*, Гласник Друштва српске словесности XI (1859) 111; Ђ. Радојичић, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, ГСНД XXI (1940), 33—81.

¹⁰ О појави топова на Косову уп. Ст. Станојевић, *Топови на Косову*, Политика бр. 8954, од 15. до 18. IV 1933. П. Томац, пишући о косовском боју, заступао је мишљење да у бици на Косову 1389. године није употребљавано ватрено оружје (уп. Р. Томас, *Kosovska bitka*, ВИГ 1, Београд 1950, 111—113; *Косовска битка*, Београд 1968, 68—69). Станојевићеву тезу заступа Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957, 163; А. Kindersley, *The Battle of Kosovo 1389 Today*, vol. XX, No 5, London 1970, 348 и даље. Мехмед Нешри је био очевидац догађаја, што потврђују његови описи појединости (уп. А. Олеснички, *Турски извори о Косовском боју*, ГСНД XIV, 1934, 59—67).

¹¹ Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 133. Хумку је, по Константину Филозофу, Стефан пренео у Београд, а видео ју је француски путописац де ла Брокијер априла месеца 1433. године, када је пролазио кроз Београд, и том приликом је забележио: „Ја сам у поменутом граду видео четири топа, од којих су два из по два комада склопљена. Један је већи но што сам ја икада видео, грло му је широко 52 палца, и отуда се меће камен.”

¹² N. Jorga, *Notes et extraits*, Bucarest 1915, 428. Према вестима записаним у Дубровачком архиву долазимо до закључка да је у годинама 1412, 1413, 1414, 1425, 1429, 1430. и 1435. продаван или поклањан барут, прах или шалитра у Деспотовину. Ова продаја вршена је директним или индиректним путем. Ови подаци говоре о нагом развоју оружја у првој половини XV века (уп. М. Динић, *Прилози*, 84—85).

¹³ К. Јиречек, *Историја Срба*, II, Београд 1923, 129.

¹⁴ *Reformationes* 34, fol. 70; N. Jorga, *op. cit.*, 140.

¹⁵ К. Михајловић, *Јаничарске успомене или Турска хроника*, Споменик CVII, Београд 1959, 35; К. Јиречек, 219. Турци су заузели град након дугогодишње опсаде гађајући га топовима.

¹⁶ *Писма Деспота Ђурђа*, Гласник XXXII (1871) 192.

¹⁷ Братство 26 (1902) 104; Ј. Радонић, *Критовул бизантијски историк*, Глас СКА 138 (1932) 121.

¹⁸ Г. Марјановић, *Пристаниште Београдског града*, Саопштења Завода за заштиту споменика културе града Београда 11 (1970) 26.

¹⁹ А. Дероко, *Најстарије ватрено оружје*, 26; *Историја српског народа II*, Београд 1982, 131; С. Fiskovic, *Ivan Ràbljanin*, *Anali Historijskog instituta JAZU (Dubrovnik 1959) 207*⁹.

²⁰ Према расположивим подацима, полигонална турска кула подигнута је између 1459. и 1480; год.

²¹ Ови топови налазе се у *Германишес музеуму* у Нинбергу, а овамо су доспели као поклон Абдула Хамида Виљему II (С. Foulkes, *The antiquaries*, Vol. X, July 1930, 27).

²² А. Дероко, *Најстарије ватрено оружје*, 27.

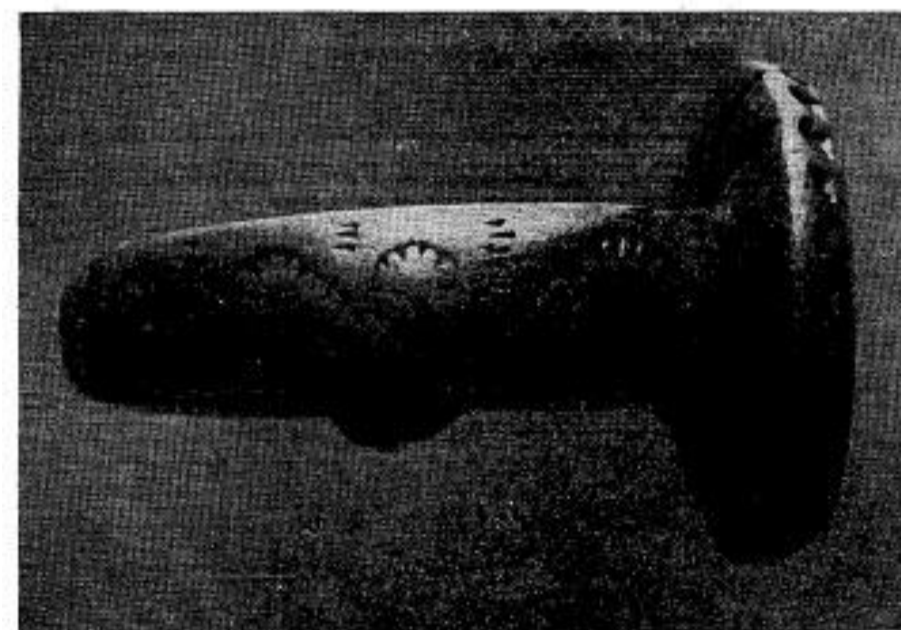
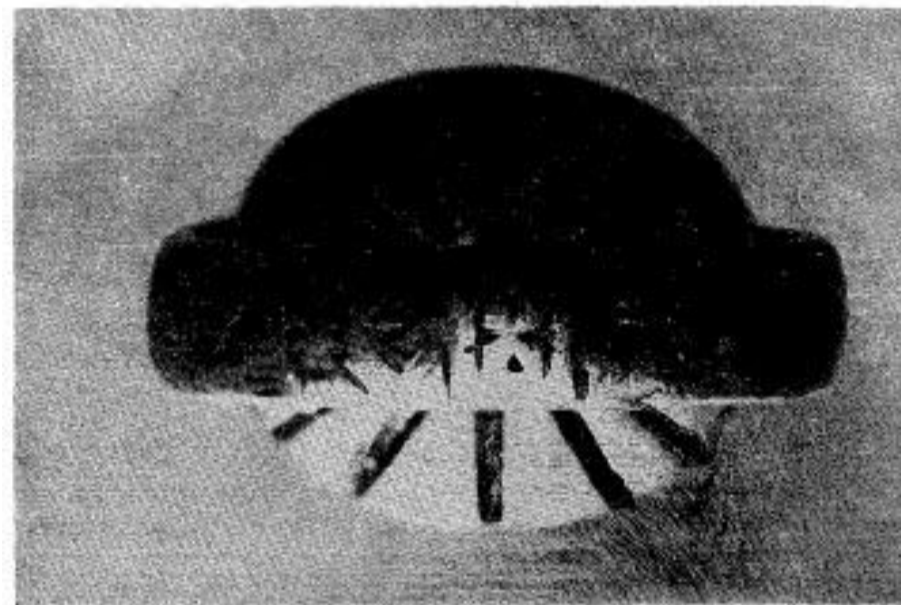
²³ *Исто*, 26—29.

²⁴ Д. Прибаковић, *нав. дело*.

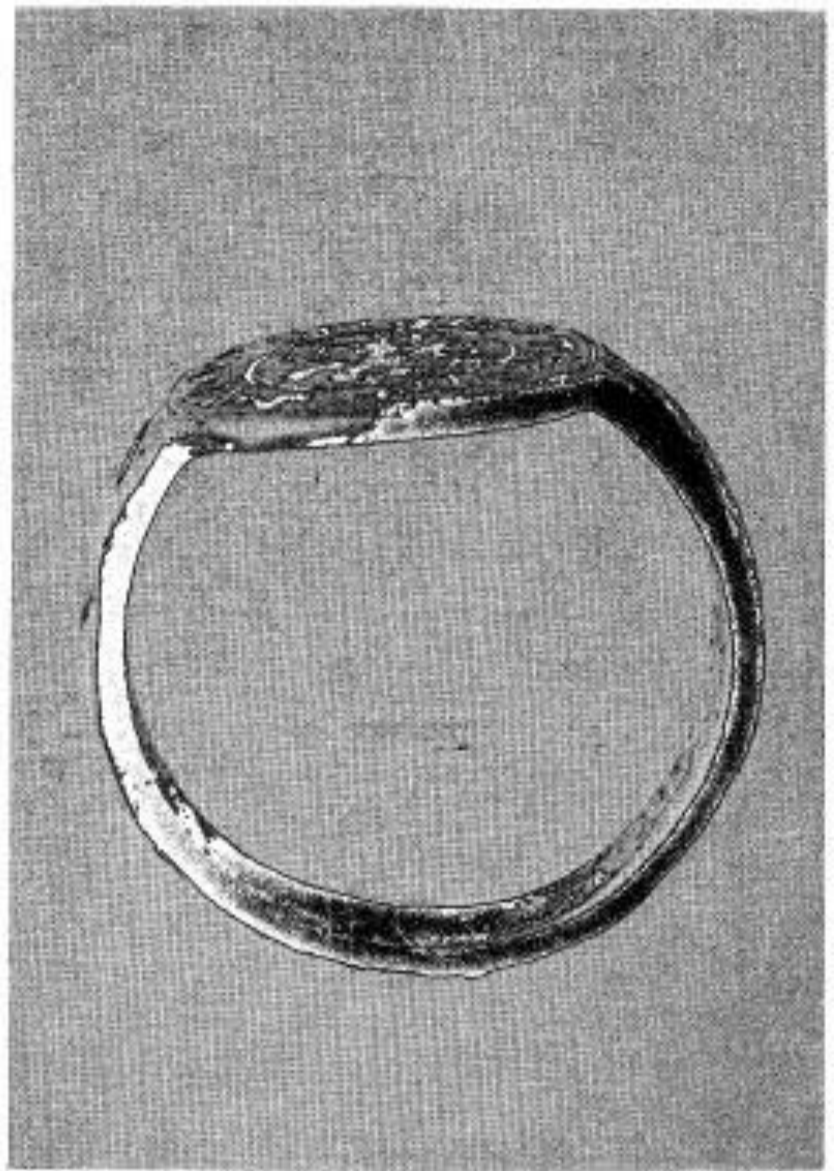
Два српска средњовековна прстена из приватне збирке у Смедереву

У музејским збиркама налази се доста сребреног прстења, али је мали број примерака с натписом, монограмом или урезаном животињском представом. У ту групу спадају два прстена из богате збирке Драгољуба Стојадиновића. Није познато како су пронађени ови примерци сем да потичу из непосредне околине Смедерева, један из села Липа, локалитет Јеринин пут (сл. 1), други из атара села Ландола, локалитет Селиште (сл. 2). Село Липе као место налаза није непознато у археолошкој јавности. С овог простора потиче више предмета материјалне културе од антике до касног средњег века. Кроз ово подручје пролази Јеринин пут, који се делимично поклапа са римском трасом. Ту до данас нису вршена никаква археолошка истраживања да би се могла сагледати стратиграфија културних слојева. Слично је и са Селиштем, одакле потиче прстен са слике 2.

Прстен са слике 1. рађен је од сребра, кружне каричице, која је на местима где се спаја са главом прстена нешто проширена, а са доње стране има квадратно испупчење (димензија 4 x 3 mm) (сл. 1б). Каричица је овалног пресека. На најужем делу широка је 4,5 mm, а на најширем 5,5 mm. Дебљина каричице износи 1,5 mm, а на месту где је квадратно испупчење 2,5 mm. Са спољне стране каричице налази се урезано осам волута, са сваке стране по четири. Волуте су урезане одвојено једна од друге, сем треће и четврте на десној половини каричице, гледано у односу на текст, које су повезане (сл. 1а). Волуте су наизменично окренуте једна на једну, друга на другу страну и дуге су 5,5, а широке 3,5 mm. На крају волута, с обе стране, налази се сноп мањих уреза, док је на самом квадратном испупчењу украс изведен у облику мањих урезаних цртица. С унутрашње стране каричица је доста излизана, што упућује на то да је дуже била у употреби. Глава прстена је овална, купастог пресека, дужине 180 и ширине 150 mm, док дебљина главе износи 4 mm. Са горње стране главе, у простору који је ограђен урезаном елипсоидном линијом, димензија 160 X 130 mm, налази се у три реда урезан текст. Редови су међусобно одвојени по двама урезаним линијама дугим 140 mm; једна линија је плиће, а друга дубље урезана. На почетку и крају првог и последњег реда налази се сноп плитко урезаних мањих линија типа зареза. Слова су доста праволинијска и уједначених димензија, а урезивана су оштрим предметом. Димензија слова уз мања одступања креће се од 2,5 до 2 mm. У првом реду стоји написано раб (РАБЪ) другом бжи (БЖИЪ: СШ) а у трећем ојадин (ОЈАДИН). Реч БОЖИ написана је са титлом и са јери на крају, док се реч раб завршава меким знаком, за разлику од речи Стојадин која се завршава сугласником. Са спољне стране главе прстена

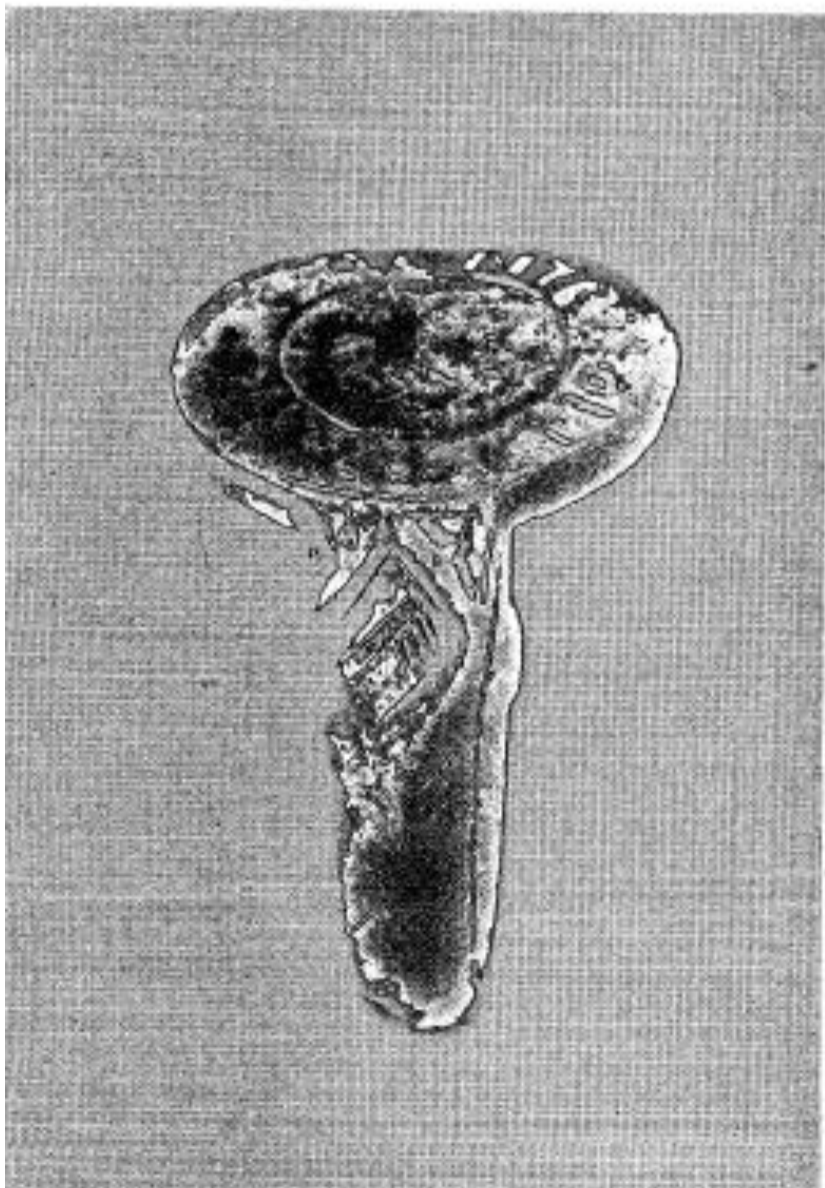

Сл. 1. Сребрни прстен са натписом, село Липа
Fig. 1. Bague découverte aux environs de la ville de Smederevo

Сл. 2. Прстен са приказом лава и натписом, село Гондол

Fig. 2. Bague découverte aux environs de la ville de Smederevo

налази се у једном низу 29 полукружних мањих уреза. С доње стране главе прстена је пет правих урезаних линија, које се секу у централном делу главе. Дебљина урезаних линија износи 1 mm, док им се дужина креће од 150,5 до 170,5 mm, зависно од места. Прстен има затворену каричицу и укупну тежину 12,20 грама.

Прстен са слике бр. 2 рађен је такође од сребра, изједна ливен, отворене кружне каричице и главе. Каричица се ка раменима нешто проширује, с унутрашње стране је равна, док је са спољне полукружна. Ширина каричице на најужем делу, где се управо и спајају кракови, износи 3 mm, а на најширем делу 5 mm, док је дебљина уједначена и износи 1,5 mm. Са спољне стране каричице налази се украс изведен од урезаних правих линија које чине веће или мање ромбоиде. Глава прстена је кружног облика и правоугаоног пресека. Пречник главе прстена износи 150 mm, а дебљина 1,3 mm. Са горње стране главе прстена налазе се две урезане кружне линије које чине два поља, једно веће, прстенастог

облика, а друго мање, кружног облика. Спољни пречник прстенастог поља износи 140, а унутрашњи 8,5 mm, док пречник кружног поља износи 8 mm. У прстенастом пољу налази се у негативу урезан натпис ПРСТЕН ПОГНАВ (ПРЪСТЕЊЪ ПОГНАОЪ) (сл. 1). Слова су плитко урезана, равномерно распоређена, величина им је доста уједначена, висина износи 1,7 mm. Испред речи прстен налази се урезан равнокраки крст димензија 1,2 X 1,2 mm. Растојање између почетка речи *прстен* и завршетка речи *Погнав* нешто је веће од растојања између завршетка речи *прстен* и почетка речи *Погнав*. Крст се налази уз саму реч *прстен*, што у сваком случају треба да означава правац читања текста. Обе речи се завршавају меким знаком, што показује да је мајстор добро познавао и поштовао правописне норме. У централном делу кружног поља урезана је хибридна животиња, са уздигнутим нешто уназад повијеним танким репом, ногама у покрету, уздигнутим крилима и погнутом главом. Животиња има труп лава, док глава и крила подсећају на змаја (аждају). У целини узевши, приказана животиња више личи на лава па ћемо је стога и третирати као неку врсту хибридризаног лава. Дужина урезане фигуре с избаченим ногама износи 8 mm, висина са забаченим репом износи 7 mm. Каричица је са унутрашње стране доста излизана, што говори да је прстен дуго ношен. Укупна тежина прстена износи 4,70 грама.

Оба прстена рађена су техником ливења од доброг сребра. Код једног и код другог прстена уочљива је префињена обрада, прецизност резања калупа, складност мотива и добро познавање словне калиграфије. Код прстена са сл. 1 јасно се може уочити, да је један мајстор састављао текст, а да је други резао калуп. Потврду овога налазимо у изостављању обавезних слова које је резач из незнања оставио неурезане. Слова код обадва прстена правилно су урезана и распоређена. Састављачи текста показали су добро познавање правописа и временских прилика у којима ово прстење настаје. Суштина натписа са ових прстенова креће се у оквирима средњовековних фразеологија и стереотипних надгробних натписа.

На прстену са слике 1. у првом реду налази се урезана реч РАБ са меким знаком, док је у другом реду урезан придев БОЖИ у скраћеном облику са титлом, на крају јери. Ова реч је одвојена од следеће са две тачке, реч Стојадин написана је на крају без меког знака, из овога се види да резач није био довољно писмен, јер је превидео чињеницу да се реч не може завршавати сугласником. Већ је речено да услови налаза не дају никакве појединости потребне за прецизније детерминисање, али аналогни примери, по облику и начину украшавања, дозвољавају да се прстен датује у крај XV века. Сада када смо на неки начин

успели да разрешимо време настанка овог прстена, у том контексту требало би укратко да се осврнемо на личност чије је име урезано на глави прстена. Формулација урезаног натписа представља уобичајену фразеологију преузету са надгробних споменика, а на прстењу у досадашњем материјалу није констатована.

Име Стојадин среће се као властито име још од XV века. С обзиром да је урезано на прстену, што су у средњем веку чинили племићи, значило би да је Стојадин припадао богатој племићкој породици. За сада се не би могло прихватити да је поменути Стојадин био у некој административној власти. Натпис на прстену даје индиције за сасвим друкчију претпоставку. Име Стојадин требало би у сваком погледу довести у везу са Стојадином чије је име урезано на фрагменту мермерне надгробне плоче пронађене у Старој цркви на Смедеревском гробљу.¹

Прстен са слике 2. има кратку и веома јасну формулацију: ПРСТЕН ПОГНАВ, што у ствари значи да је то Погнавов прстенпечат, док урезана (животиња) означава да Погнав припада породици Бранковића, чији је хералдички знак био лав.²

У решавању питања настанка овог прстена потребно је осврнути се на проблем распрострањености сличног прстења било по облику, било по текстуалној формулацији. Једино на такав начин може се доћи до закључка да ли је ова врста прстења карактеристична за одређену територију и временски период. Досад публиковани примери потврђују претпоставку да је ова врста текстуалне формулације карактеристична за територију источне Бугарске, Македоније и јужне Србије, док би се примерци из осталих области могли сматрати трговачким импортом. Старији примери потичу управо из источног дела Бугарске, што би донекле могло значити да је овај тип прстења полако продирао, заједно са осталим утицајима из Византије. Томе у прилог иде констатација да су и други културни утицаји из Византије ишли управо преко Бугарске или Македоније и јужних делова Србије.

Међу најстарије примерке, а најсличније нашем било по облику, било по текстуалној формулацији, спада Славов и Петров прстен.³ Први је пронађен код Трнова, а други код Аитоске Бање у Бугарској. Оба прстена су једноставног облика и немају никакав украс, а на основу личности које се на натпису помињу датовани су у половину XIII века. У непосредној близини Софије нађен је прстен с натписом „Хододров прстен“⁴, датован на основу стилске анализе текста у половину XIV века. На њему се лако може уочити развојна нит овог типа прстења. Рамена каричице полако прилазе глави прстена, која ће код нешто млађих примерака полако прерасти у мало проширење,

што је посебно изражено код Радослављевих примерака⁵, Чузменовог⁶, Витомировог⁷, Стаговог⁸, Драгојевог⁹ и код прстена Градислава¹⁰ и војводе Владислава¹¹. Поменути примерци датовани су у XIV век и код њих се на глави прстена, поред натписа, јавља урезан монограм или фигура животиње, а на каричици украс од разних геометријских мотива. Главе прстења су кружне, за разлику од прстења из средине XV века, чије главе добијају елипсоидан или пирамидалан облик, што је код појединих примерака узроковано самом животињском представом, какав је случај код Моимировог и Божићевог прстења.¹²

Текстови на Славовом, Петровом, Чузменовом, Стаговом, Драгојевом, Погнавовом и другим сличним примерима сведоче о стварању личних властелинских поседа у оквиру оронуте византијске царевине. Натпис на Славовом прстену показује да је Слав био деспот и да је од цара Асена II добио неке области у Родопима. Желећи да докаже и да сачува новодобијене поседе, он је на печату истакао своју титулу. Слично је и са Петровим прстеном. Текстурална формулација на печатном прстењу из XIV века знатно је краћа. Из текста се изоставља титула и царско подаништво, а то управо говори да су се велепоседи толико искристалисали и да су њихови власници били већ познати тако да није била потребна ближа титулација (такав је случај са Ходором, Радославом, Чузменом, Моимиром, Благојем, коме се у потпуности може прикључити и наш Погнав, чије име у историји није познато).¹³ На овом типу прстења поред натписа појављују се и хералдички знаци, монограми или део грба обласног господара. Различите представе фигура на главама прстења управо показују да је ова област често мењала господаре. Средином XV века текстурална формулација постепено ишчезава, а празан простор на равној глави заузимају животињске представе у комбинацији са геометријским или симболичним мотивима.

Детаљном стилском анализом прстења с натписом или монограмом могло би се у оквиру ове групе издвојити више подваријанти карактеристичних за одређену област и време. У прву подваријанту спадали би примерци који имају кружну плочасту главу и каричицу са нешто проширеним раменима, У овој подваријанти не среће се никаква врста украса, а на основу изнетих примера може се закључити да је карактеристична за XIII и сам почетак XIV века. У другу подваријанту спадали би примерци који имају плочасту кружну главу, на којој се поред натписа појављује и фигура животиње или монограм, и масивно ливену каричицу са знатно проширеним раменима. Са спољне стране каричице налази се украс у облику урезаних волута. У трећу подваријанту спадали би примерци са купастом главом, на

којој је урезана животиња, а каричица је доста масивна и украшена разним геометријским мотивима. У овој подваријанти натпис се врло ретко среће. Она је карактеристична за другу половину XV века, за разлику од друге подваријанте која се везује за крај XIV и прву половину XV столећа. Наши примерци по свом облику и текстуралној формулацији припадали би другој подваријанти и оквирно би се могли датовати у крај XIV или прву половину XV века.

Поменуто прстење по стилској формулацији, облику и начину; украшавања, слично је нашем примерку а датовано је у XIV век. Имајући у виду изнете разлоге, могли бисмо и наш примерак (сл. 2) датовати у исто време, али у овом случају морамо узети у обзир другу околност, а то је појава хибридног лава као хералдичког знака на горњој страни главе прсте-

¹ Приликом археолошких истраживања унутрашњег простора Старе цркве на Смедеревском гробљу откривена је надгробна плоча са натписом који помиње раба божијег Стојадина. С обзиром да је Стојадин сахрањен у цркви, вероватно би се могло схватити да је уживао велики црквени углед. Ако овоме додамо и луксузни прстен са натписом који помиње раба божија Стојадина, онда се са пуно оправдања може тврдити да је власник прстена био високи и цркви одан властелин [уп. М. Цуњак, *Резултати истраживања старе цркве на Смедеревском гробљу*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XVI (Београд 1983) Т. IV, сл. 3].

² Лав се први пут јавља на новцима Вука Бранковића, а најчешће на новцу деспота Ђурђа Бранковића, код кога постаје и саставни део грба (уп. S. Ljubic, *Opis jugoslovenskih novaca*, Zagreb 1875, Т. XIII, si. 2, 5—10; С. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба*, Годишњица Николе Чупића VI (1884) 66; А. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, Н. Сад 1910, 68, 70, 71).

³ На овом прстену налази се натпис Слав столник царев, Слав је био богати властелин за време цара Асена II. Године 1208. оженио се ћерком Хенриха Фландријског [уп. Ј. Иванов, *Староблгарскиј и византиски прстени*, Известија на блг. арх. II (Софија 1911) 6—8], док се код Петровог прстена помиње Петар царев братучед.

⁴ Ходоров прстен веома је сличан прстену са сл. 2, једино што на каричици нема никаквог украса (уп. Ј. Иванов, *нав. дело*, сл. 5; Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд 1953, сл. 95).

⁵ Код овог прстења рамена на каричици налазе се сасвим уз главу прстена, а у централном делу налази се угравирана птица у лету (уп. Ј. Ковачевић, *нав. дело*, 97).

⁶ Ј. Ковачевић, *нав. дело*, сл. 96.

⁷ Ј. Иванов, *нав. дело*, 8—9; Ј. Ковачевић, *нав. дело*, 98.

⁸ Б. Радојковић, *Накит код Срба*, Београд 1969, Т. 125.

⁹ Б. Радојковић, *нав. дело*, Т. 123.

¹⁰ *Моравска Србија, људи и дела*, Крушевац 1971, сл. 129.

¹¹ *Моравска Србија, људи и дела*, сл. 133.

¹² Ј. Ковачевић, *нав. дело*, 99—100.

¹³ У Рјечнику Ђуре Даничића нисмо могли пронаћи име Погнав.

на. Лав као хералдички знак први пут се појављује на новцу Вука Бранковића, а за време Ђурђа Бранковића постаје омиљен мотив и саставни део његовог грба. Ови разлози наводе на померање појаве овог типа прстења са почетка XIV века на крај или сами почетак XV века.

Примери са сл. **1** и **2**, као и већ публиковани примери, имају проширену главу, делимично профилисану, где се управо и појављују разне врсте украса или натписа. На овако маштовито обликованом прстењу оправдано је и очекивати појаву разних композиција, које су основ у проучавању разних утицаја и развоја примењене уметности у средњем веку. Појава цветних мотива јасно показује да су ова два примерка настала под утицајем моравске школе, и то у периоду њеног пуног успона.

Ова два примерка показују завидну занатску вештину, било да је у питању начин урезивања украса, било примена нове технике, тј. по-

злате са ниелом. Урезани украси на раменима и слободним површинама сведоче о правом занатском умећу гравера. На овим деловима имамо урезане сложене мотиве, понекад преузете из примењене црквене уметности. Поменуто прстење, нема сумње, показује велики корак у проучавању српског средњовековног златарства, док натписи упућују на закључак да су оба прстена рађена по поруцибини. Погнавов прстен потврђује да је Погнав био власник неког поседа или закупник царина и да је његово име на печату била довољна гаранција за склапање било каквог уговора или сличног документа о слободној трговини.

Прстење са слике **1** и **2** сасвим јасно одражава религиозну и класну опредељеност власника. Прстен са слике **1** показује да је његов власник припадао високим црквеним достојанственицима, док прстен са слике **2** сведочи да је његов власник припадао високом властелинском сталежу.

Contributions à la connaissance de la culture matérielle serbe du Moyen âge

M. CUNJAK

A propos de la découverte d'un canon en bronze dans la Tour turque No 2 de la Forteresse de Smederevo

Le canon découvert dans la Tour turque n° 2 de la Forteresse de Smederevo confirme les suppositions déjà faites au sujet de l'emploi des armes à feu en Serbie. Ce canon fut coulé au cours de la première moitié du XVe siècle dans une fonderie du pays qui entretenait des rapports avec Dubrovnik ou avec une mine de la Serbie médiévale. Vers le milieu du XVe siècle, les Turcs s'en emparèrent et l'utilisèrent dans la défense contre les attaques des Serbes de Hongrie. Dans

les documents conservés aux Archives de Dubrovnik, il est question d'importantes quantités de poudre, commandées par le despote Đurad Branković, tandis que l'achat de canons n'est mentionné qu'à un seul endroit. Cette circonstance, ainsi que des informations sur la fonte de boules de fer dans les mines de Bač et de Kučajna, nous portent à conclure que le canon découvert dans la Tour turque n° 2 fut fabriqué dans la fonderie d'une des mines susmentionnées.

Deux bagues médiévales serbes d'une collection particulière de Smederevo

Les bagues représentées sur les photos **1** et **2** font partie de la riche collection de Dragoljub Stojadinović; leur forme, leur ornementation et le texte qu'elles contiennent les rangent dans le rare groupe de bagues à inscription. Les deux bagues présentent des chatons plats et ronds et des anneaux ornements aux épaules un peu élargies. L'inscription gravée dans la bague de la photo **1** montre que son propriétaire était un noble riche, attaché à l'Église, tandis que l'inscription et la figure de lion gravées dans la bague de la photo **2** nous font supposer que son propriétaire était un noble riche ou un fermier des douanes, issu de la famille des Branković. Les deux bagues, fondues en argent de bonne qualité, sont finement travaillées; elles montrent

que leurs moules avaient été façonnés avec précision, de même que les caractères calligraphiques, régulièrement disposés dans les deux bagues. Les auteurs des deux inscriptions avaient une excellente connaissance de l'orthographe et du moment historique où ces bagues furent réalisées, le contenu des inscriptions concernant la situation de l'époque.

Le type des caractères et la forme de la tête de lion, analogues à ceux des bagues de la Bulgarie Orientale et de la Macédoine Occidentale, nous permettent de les situer à la fin du XIVe siècle ou au début du XVe. L'analyse de ces bagues constitue un pas important en avant dans l'étude des arts décoratifs du Moyen âge serbe.